

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»
XVIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XVIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**PROCEEDINGS
of the XVIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**2023
Астана**

УДК 001+37
ББК 72+74
G99

«GYLYM JÁNE BILIM – 2023» студенттер мен жас ғалымдардың XVIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XVIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «GYLYM JÁNE BILIM – 2023» = The XVIII International Scientific Conference for students and young scholars «GYLYM JÁNE BILIM – 2023». – Астана: – 6865 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-337-871-8

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001+37
ББК 72+74

ISBN 978-601-337-871-8

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2023**

зерттедік. Алдағы уақытта геожүйесінің ландшафттық ерекшеліктерін анықтау алға қойылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Джаналиева Г.М., Мусабаяева М.Н. Қазақстан Республикасының физикалық географиясы, Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2018. -436 бет.
2. Е.Н.Вилесов, А.А.Науменко, Л.К.Веселова, Б.Ж.Аубекеров. Физическая география Казахстана под общ. ред. А.А. Науменко: Учебное пособие. - Алматы: Қазақ университеті, 2009. - 362 с
3. Т. Кожакеев, Е.Сауранбаев.Мерейлі Мерке [Мәтін]: ел, жер тарихынан, Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001. - 527 б.
4. Қазақстан Республикасының Ұлттық Атласы, I том. Табиғат жағдайлары мен ресурстары, Физикалық - географиялық карта, - Алматы, 2010.

ӘӨЖ 911.3:314.15

АЙМАҚТЫҚ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛДЫ КЕШЕНДІ ЗЕРТТЕУ НЕГІЗДЕРІ

Қахарман Аяулым Ақназарқызы

aeginbaeva@mail.ru

«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ҚеАҚ, Астана қ., Қазақстан
«6В05209 – География» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті
Ғылыми жетекші – PhD, «Физикалық және экономикалық география»
кафедрасының доценті м.а. Егинбаева А.Е.

Демографиялық ахуал – халықтың қоныстануы туралы бірыңғай білім жүйесін құрайтын бірқатар ғылымның іргелі, негізін қалаушы ұғымдардың бірі. Осы жүйеге кіретін түрлі ғылыми бағыттар, белгілі бір аспектілер халықтың қоныстануын және оның элементтерін зерттейді [1]. Зерттелетін ұғым кешенді әрі көп қырлы болғандықтан, зерттеудің көп жылдық тәжірибесіне қарамастан, «демографиялық ахуал» терминінің бірыңғай және жалпы қабылданған анықтамасы қалыптаспаған.

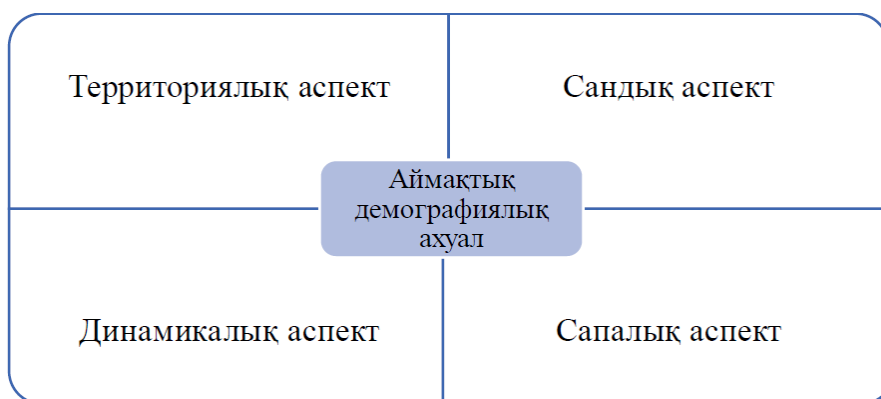
Жалпы алғанда, «демографиялық ахуал» ұғымын одан әрі дамыту мен ашудың жалпы екі бағытын бөліп көрсетуге болады. Бірінші бағыт, геодемографиялық деп аталатын бағыт осы ұғымға салынатын мазмұнның кеңеюінен көрініс тапты. Демографиялық ахуал шеңберіндегі экономикалық-демографиялық, әлеуметтік-демографиялық, топтастырылған-демографиялық, экологиялық-демографиялық, этнодемографиялық, байланыстар мен қатынастардың кейбір түрлерінің бөлінуіне әкелді [2]. Осылайша, адам өмірінің түрлі салаларының факторлары мен себептері арқылы халықтың белгілі бір жай-күйін саралап түсіндіруге баса назар аударылды. Осындай зерттеулерді синтездеу нәтижесінде аумақтың демографиялық ахуалын кешенді және жан-жақты бағалау көзделіп отыр [3, 17 б.].

Демографиялық бағыттағы зерттеушілер «демографиялық ахуал» ұғымын қалай қалыптастыратынына толығырақ тоқталайық. А.Я. Кваша ең іргелі энциклопедиялық демографиялық еңбекте оны «демографиялық үдерістердің жағдайы, қандай да бір белгілі бір уақытта халықты орналастыру құрамы» деп анықтайды [4]. «Система знаний о народонаселении» еңбегінің авторлары демографиялық ахуал деп «халықтың дамуының қандай да бір ұзақ мерзімді үрдісінің элементі, кезеңі болып табылатын белгілі бір уақыт кезеңіндегі жағдай сипаттамасы және демографиялық үдерістердің бейнесі» деп түсінеді [5]. Ал Қазақстандық демографиялық ахуалды зерттеуге үлес қосқан зерттеушілердің бірі – «Қазақ әлемі» атты еңбектің авторы, Мақаш Тәтімұ. Бұл еңбекте қазақ халқының Қазақ хандығы құрылған кезден бастап, күні бүгінге дейінгі демографиялық ахуалының өзгеруі

баяндалады. Еңбекте қазақ халқының өсіп өркендеуіне орасан зор зиянды зардаптарын тигізген жоңғар шапқыншылығы, он алтыншы жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, азамат соғысы, голощекиндік аштық, сталиндік репрессия, Ұлы Отан соғысы, сонымен қатар, тың игеру кезеңдерінің және Желтоқсан оқиғаларының, шындығы нақты деректермен ашылған. «Демографиялық дербестікте», яғни ұлтымыздың егеменді өз мемлекетінде сан жағынан басымдылыққа жету бағыттары көрсетіледі, сонымен қатар қазақ халқының демографиялық болашағы туралы болжам жасалады [6].

Шетелдік ғылыми әдебиеттерде «демографиялық ахуал» термині салыстырмалы түрде сирек кездеседі. Сонымен бірге құбылыстар мен үдерістердің демографиялық мәнін көрсететін сөз тіркестерінің әртүрлі нұсқалары қолданылады, бірақ территория халқының кешенді сипаттамасын белгілеу үшін арнайы ұғымдар енгізілмейді. Жалпы, шетелдік басылымдар үшін «population», «demographic» сөздерін жиі пайдалану тән. Сонымен қатар келесі нұсқаларды да жиі кездестіре аламыз: population processes, trends, development, dynamics, changes, profile.

Осы уақытқа дейін елімізде жүргізілген зерттеулер негізінде аймақтық демографиялық ахуалды кешенді зерттеудің төрт іргелі аспектісін бөліп көрсетуге болады. Олардың әрқайсысын мұқият талдау және өзара тереңдетіп қарау аймақтық демографиялық ахуалды зерделеуді құрайды (сурет 1).

Ескерту – [3] мәліметтері негізінде құрастырылған

Сурет 1 Аймақтық демографиялық ахуалды кешенді зерттеу аспектілері

Бұл аспектілердің терең ажырамастығы аймақтық деңгейде атап өткен жөн. Динамикалық аспект – «демографиялық ахуал» түсінігін қандай уақыттық шегін анықтау негізгі мәселердің бірі болып табылады. Бұл сұрақта біріңғай көзқарас жоқ.

Демографиядағы уақытты өлшеудің негізгі бірлігі ұрпақ ұзындығы (25-30 жыл) болып табылады, себебі дәл осы уақыт аралығында демографиялық үдерістердің қарқындылығы өзгереді. Бірақ, қарқындылықпен қатар, демографиялық көрсеткіштердің ауытқуына әртүрлі құрылымдық факторлар әсер етеді. Бұл факт зерттеулерде ең аз аралықты пайдалануды талап етеді, бірақ аз уақыт ішінде демографиялық ахуалдың мәні іс жүзінде өзгеруі мүмкін емес (төтенше жағдайлар болмаған кезде). Сонымен қатар демографиялық статистиканың негізгі бөлігі жылдық мәнде жарияланады. Негізінен демографиялық ахуал өткен жыл және алдыңғы бірнеше жылдармен салыстырылады. Демографиялық ахуалды халықтың жалпы даму үрдісінің нақты көрінісі ретінде зерттегенде, соңғы 2-3 жылдағы көрсеткіштерді қарастыру, зерттеуші халықтың қоныстану динамикасының негізгі тенденцияларының анықтауда қателіктер жіберілуі мүмкін [7, 219 б.]. Осы фактіден нақты демографиялық ахуалдың жай-күйі мен динамикасын көрсететін объективті және қатесіз сипаттамасы мен бағасын біршама ұзақ уақыт аралығын зерттей отырып қана алуға болады.

Сонымен, қазіргі уақытта статикалық зерттеулердегі басым көзқарасты тар деп санауға болады, өйткені бір сәттік зерттеу тек территория халқының уақытша жай-күйінің

бар болуын ғана сипаттайды, сондықтан кешенді сипатқа үміткер бола алмайды. Ал демографиялық ахуал – анықтамасы бойынша, кешенді сипаттама, ал оның кейбір элементтері ұзақ мерзімді сипаттамаларды қажет етеді.

Сандық аспект – жекелеген ғалымдар мен ғылыми ұжымдар өз жұмыстарында демографиялық ахуал туралы анық және толық түсінік құру үшін қажетті демографиялық көрсеткіштер тізбесінің әр түрлі нұсқаларын ұсынды. Осылайша, олардың бірі абсолюттік мәндегі ең қарапайым нұсқасының бірі-туғандар, қайтыс болғандар, келгендер, кеткендер, табиғи, көші-қон және халықтың өсуі [8]. Басқа ғалымдар интегралды көрсеткіштерді іздеуде керісінше, «Денсаулық сақтау мекемелерін жаңа және күрделі жөндеуден өткізу» сияқты өте сирек және ерекше коэффициенттер мен индикаторларды қолдануды ұсынды. Кейбір зерттеушілер демографиялық ахуалдың синтетикалық көрсеткіші ретінде «халықтың өмір сүру сапасы» ұғымына басты назар аударады.

Алайда, барлық аталған нұсқалар, аймақтық демографиялық ахуалды жан-жақты талдау талаптарын қанағаттандырмайды. Жалпы ең дұрыс тәсіл ол – демографиялық ғылым жинақтаған мүмкін демографиялық коэффициенттерді, ықтималдықтарды, индикаторларды және индекстерді барынша толық аударудан, ашудан және қолданудан тұратын статистикалық тәсіл болып табылады. Өкінішке орай, бұл тәсілдің кемшілігі оның үлкен еңбек сыйымдылығы болып табылады. Оны қолдану үшін бастапқы статистикалық ақпараттың едәуір көлемі талап етіледі, сондай-ақ көптеген математикалық-статистикалық есептерді шешу қажет. Нәтижесінде ол көлемді монографиялық зерттеулер аясында ғана мүмкін болады.

Жоғарыда айтылған қиындықтарға қарамастан, кейбір авторларға «қолайлы ортаны» табу мүмкін болады. Бұған демографиялық ахуалды құрайтын элементтердің негізгі топтарын бөлу және осы топтардың шеңберінде неғұрлым маңызды және тән көрсеткіштерді іздеу арқылы қол жеткізе алады [3, 33 б.].

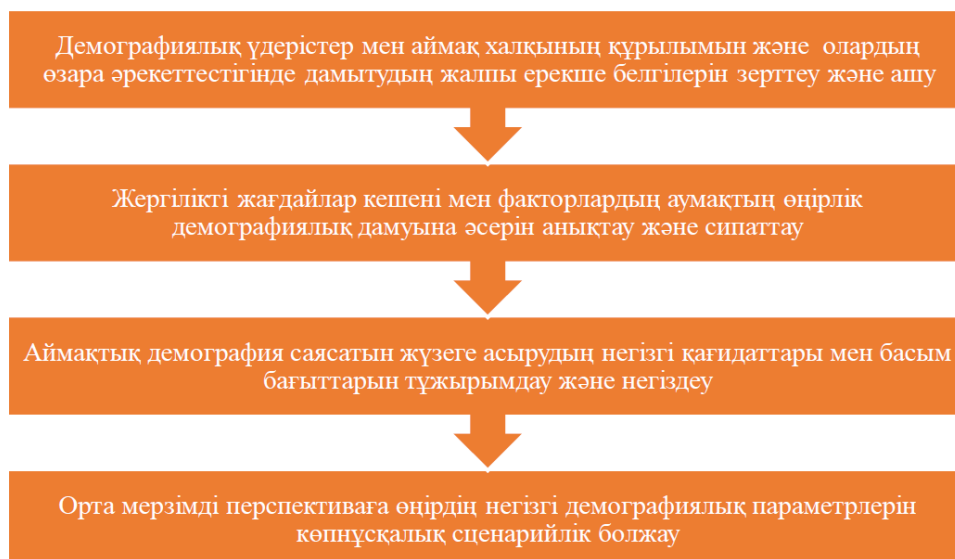
А.Я. Кваша аймақтың демографиялық ахуалын бағалау үшін демографиялық көрсеткіштердің барлық көлемін ғана емес, олардың ішіндегі ең маңыздысы ретінде екі бөлімін бөліп көрсетті: халықтың ұдайы өндіріс үрдістері және халық құрылымдары.

«Практическая демография» еңбегінің авторлары демографиялық ахуалдың сипаттамасы құрамына элементтердің үш тобын қарастыруды ұсынады [7, 219 б.]:

- халық санын статистикалық бағалау, халықтың қалыптасқан жас-жыныстық құрылымы және оның өсімін бағалау;
- халықтың саны мен құрылымын қалыптастыратын, демографиялық үдерістердің серпінін талдау;
- үрдістерді болжау және олардың демографиялық салдарларын бағалауды қамтиды.

Сонымен, демографиялық ахуалдың сандық аспектісі демографиялық дамудың барлық тараптары туралы түсінік беретін статистикалық көрсеткіштер, коэффициенттер, индекстер жүйесінің көмегімен ашылады.

Сапалық аспект – белгілі бір мағынада сапалы сипаттамасы деп демографиялық дамудың кез келген бағалауды (сандық емес) санауға болады. Мұндай пікір объективті констатация сипатында болуы мүмкін, ал кейде автордың жеке көзқарасы болуы мүмкін. Кез келген жағдайда кейбір аумақтың демографиялық ахуалдың маңызды белгілерінің, қасиеттерінің, ерекшеліктерінің жиынтығын ашуға ұмтылу болуы тиіс. Осы мәселе бойынша арнайы әдебиеттерде талдау аймақтық демографиялық ахуалды зерттеудің дәлдік аспектісіне кіретін төрт блогын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді (сурет 2).

Ескертпе - [3] мәліметтері негізінде құрастырылған

Сурет 2 Аймақтық демографиялық ахуалды зерттеудің сапалық аспектісін талдау алгоритмі

Зерттеу міндеттерінің бірінші блогы мазмұнды дескриптивті-конструктивтік болып табылады. Осы кезеңде зерттеуші аймақтың демографиялық жүйесінің жекелеген элементтерінің даму ерекшелігі қызықтырады, сондай-ақ олардың осы жүйедегі өзара әрекеттесу ерекшеліктері. Жағдайды сапалы бағалауды объективтендіру мақсатында осындай зерттеу талданатын аумақтың негізгі демографиялық параметрлерін белгілі бір стандарттармен салыстырмалы талдау арқылы жүргізілуі тиіс.

Жалпы мұндай тәсіл демографиялық ахуалдың жалпы және жеке ерекшеліктерін анықтауға және сипаттауға мүмкіндік береді. Оның нақты аумақтағы бірегейлігін бағалау, осал тұстарын анықтау аймақтық демографиялық саясаттың басым мақсаты болуы мүмкін.

Екінші блоктың мақсаты жергілікті факторлар кешенінің әсерін анықтау, сипаттау және халықтың регионалдық өндіріс жүйесінің жұмыс істеуі мен динамикасына жағдай жасау болып табылады. Бұл факторлар мен жағдайларды зерттеу демографиялық үдерістер мен құбылыстардың факторларын әртүрлі деңгейлерде түсіндірілуі мүмкін. Жалпы, міндеттердің екінші блогында қойылған мәселе күрделі және көп қырлы. Ғалымдар үшін демографиялық ахуал себептері мен факторларын анықтау – ең қиын міндеттердің бірі. Ол қандай да бір аумақтың демографиялық бейнесіне бірнеше әртүрлі факторлардың әсер етуімен түсіндіріледі. Барлық факторлардың ішінде қазіргі уақытта жетекші орын әлеуметтік-экономикалық факторға беріледі.

Үшінші блоктың міндеттері – зерттелетін аумақтың негізгі демографиялық параметрлерін болжау болып табылады. Аумақ халқын ұдайы өндірудің болашақ динамикасының ықтимал нұсқаларын талдау аналитикалық және іздеу болжамы түрінде де мүмкін болады. Аймақтық демографиялық параметрлер үшін қысқа мерзімді және орта мерзімді (3-5 жылдан 15-20 жылға дейін) болжамдар тән [3, 35-40 б.].

Міндеттердің қорытынды, төртінші блогы өңірлік демографиялық саясаттың негізгі қағидаттары мен басым бағыттарын тұжырымдау және негіздеу болып табылады.

Территориялық аспект – территориялық аспектіге жүгіну өңірлік демографиялық ахуалды жан-жақты зерттеудің міндетті элементі болып табылады. Зерттеудің осы аспектісі шеңберіндегі негізгі ұғым – «кеңістіктік географиялық дифференциация» (территориялық дифференциация) ұғымы. Ол географиялық ғылымның барлық жүйесінде, оның табиғи және қоғамдық тармақтарында да қолданылатын ұғымдардың бірі.

Демографиялық зерттеуде демографиялық үдерістердің аумақтық дифференциациясына үлкен мән беріледі. Территорияның демографиялық ахуалын аумақтық

саралаудың кешенді бағалау нәтижелері қалалар мен аудандардың типологиялық топтарын бөлу және ұқсас жағдайлы – демотиптерге біріктіру болуы тиіс [3, 42-44 б.].

Демографиялық талдаудың қорытынды кезеңі зерттелетін аймақтың демографиялық біркелкілігін ескере отырып, аймақтық демографиялық саясаттың негізгі қағидаттары мен бағыттарын негіздеу болып табылады. Аймақтық демографиялық саясаттың мазмұнын және оны жүзеге асыру тәсілдерін аумақтық жоспарда нақты саралау қажет, соның нәтижесінде демографиялық саясат қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Основы теории народонаселения. Учебное пособие для экон. спец. вузов. Под. ред. Валентея Д.И. 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Высшая школа, 1986. – 376 с.
2. Федоров Г.М. Научные основы концепции геодемографической обстановки. – Ленинград: Ленинград, 1991. – 180 с.
3. Еремин А.А., Быков Н.И. Демографическая ситуация в Алтайском крае на современном этапе (1990-2010 гг.). Монография. – Барнаул: Азбука, 2011. – 272 с.
4. Демографический энциклопедический словарь. Гл. ред. Валентей Д.И. – Москва: Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.
5. Система знаний о народонаселении. Под. ред. проф. Валентея Д.И. – Москва: Статистика, 1976. – 368 с.
6. Тәгімов М. Қазақ әлемі. – Алматы: Қазақстан-Атамұра, 1993. – 160 б.
7. Практическая демография. Под ред. Рыбаковского Л.Л. – Москва: ЦСП, 2005. – 280с.
8. Шавишвили Д.Ф. О системе основных показателей социально-экономической безопасности // Народонаселение. – Москва, 2007. – 123 с.

ӘӨЖ 504.3

АСТАНА ҚАЛАСЫНЫҢ АТМОСФЕРАЛЫҚ АУАСЫНЫҢ ЛАСТАНУ ДЕНГЕЙІН БАҒАЛАУ

Қайырбек Қуаныш Ерболұлы

kuanyshferg09@gmail.com

Жансеитова Нурбакыт Бауыржановна

zhannseitova@mail.ru

Н.Л.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің

Жаратылыстану ғылымдары факультетінің

“География” мамандығының 3- курс студенттері

Ғылыми жетекшісі-Жангужина А.А.

Елордамыз Астана Есіл өзенінің жағасында орналасқан қала. Ол екі бөлікке бөлінеді — оң және сол жағалау. Аумағы 797,33км² құраса, халық саны 1.3 млн. Қала төрт ауданнан — «Алматы», «Сарыарқа», «Есіл» және «Байқоңыр» ауданынан тұрады.

Еліміздің астанасы соңғы жылдары қарқынды дамып келе жатыр, оған мысал ретінде, жаңадан салынған өнеркәсіптік орындар, халық санының өсуі, тұрғын үйлердің көп салынуын айта аламыз. Аймақтың экономикалық дамуын сипаттай отырып, жыл сайын экономиканың әртүрлі салалары, атап айтқанда құрылыс индустриясы, шағын және орта бизнестің дамуы жандана түсетінін атап өткен жөн. Мұның бәрі қоршаған ортаның жағдайына жағымсыз әсердің сөзсіз өсуіне әкеледі, өйткені табиғи ортада шығарындыларын, төгінділері мен қалдықтарын орналастыратын барлық өндірістік кәсіпорындар оның техногендік ластану көзі болып табылады. Сондықтан Астананың тұрақты дамуы көбінесе